

О.А.Удод*

ДИДАКТИКА ІСТОРІЇ: ЯКИМ МАЄ БУТИ УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

У статті містяться історіографічні та дидактичні міркування щодо універсального підручника з української історії, основою якого стали шість монографічних оглядів академіка В.Литвина.

Про загальну дидактику історії, роль і місце української історії в становленні нашої державності, про необхідність і важливість створення нового, сучасного покоління підручників з історії України дискусії (наукові і політичні) не вщухають ось уже останні півтора десяти років. Дискусії, полеміка, колективне обговорення означених проблем є явищем цілком позитивним.

Справа лише в одному – щоб раціональні висновки, результати пошуку істини знаходили своє втілення у конкретних діях посадовців, причетних до організації історичної освіти. Адже в Україні маємо таку організацію вивчення історії, яку зарубіжні дослідники (Йорн Рюзен, Вілфрід Їльге) відносять до “політичного виміру”, тобто організованого державою¹. У зв’язку з цим виникає низка проблем, що діють як позитивно, так і негативно на “культуру історії”, “культуру колективної пам’яті” (за Й.Рюзенем)². З одного боку, маємо бюджетне фінансування видання підручників з історії, підготовку вчителя історії за державним замо-

*Удод Олександр Андрійович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

вленням, фінансування з коштів держбюджету академічних інституцій історичного профілю та ін., а з іншого, – державне планування, державний контроль, преференції з боку держави тим чи іншим навчальним програмам, певним авторським колективам. Державна організація історичної науки та її квінтесенції – історичної освіти неминуче приводить її до такого стану, який у Німеччині називають легітимаційною історіографією³. Петер Шьоттлер та Хрістоф Корнеліссен, характеризуючи німецьку історіографію періоду націонал-соціалістичної держави (1933–1945 рр.) як легітимаційну науку, в “академічному дискурсі” розуміють її як “забезпечення готовності в рамках повних тотальних структур утверджувати або захищати державні рішення, які змістовно ще не були визначені”⁴.

Отже, легітимаційна історіографія означає в цьому сенсі не лише виконання традиційної функції утвердження ідентичності для національного суспільства, відому історикам у процесі становлення націоналізму в Європі у XIX ст., а й “сприяння готовності зробити внесок у стабілізацію диктатури та її радикалізацію”. Виходячи з цього і порівнюючи стан німецької й української історіографії у середині XX ст., можна стверджувати, що історики не опинилися у тривалому конфлікті зі своєю державою, а перебували в процесі “добровільної лояльної самоадаптації” до неї. Хоча деякі з них за свої погляди зазнали переслідувань із трагічними наслідками, але більшість істориків в епоху авторитаризму і тоталітаризму не були героями⁵.

За весь період після здобуття Україною державної незалежності історики найсильніше відчують на собі вплив кон’юнктурних вимог легітимації, бо творення підручників з історії ґрунтується не лише на науково-когнітивних передумовах, а й політичних. Ідеться про пошук гармонії між такими явищами, як одержавлення історичної науки, що було характерним у СРСР та УРСР у 1930–1980-ті рр., і **державним протекціонізмом у галузі історичної науки**, до чого прагнуть історики сьогодні. Відмова від єдиної державної ідеології, плюралізм ідейних та методологічних течій в історіографії не можуть заперечувати одночасно розумну, виважену державну підтримку історичної науки як засобу зміцнення державності, консолідації нації, актуалізації народної історичної пам’яті. В ідеальному уявленні вбачається вибудова такої моделі взаємин держави й історичної науки (корпорації професійних істориків), яка б передбачала, з одного боку, свободу академічної думки, право на творчість, вироблення єдиних підходів у трактуванні минулого на основі результатів публічних дискусій при збереженні та існуванні альтернативних поглядів меншості істориків, а з іншого, – забезпечення державою матеріальних умов функціонування інституцій науково-історичного профілю, стимулювання діяльності громадських утворень у сфері історичної науки, недопустимість адміністрування у проведенні дискусій, преференцій тим чи іншим історичним концепціям. Держава має потурбуватися про створення і функціонування розгалуженої мережі науково-дослідних інститутів (центрів), які б охоплювали комплекс проблем історичної науки і забезпечували її повноцінне функціонування – від теорії історії (філософії історії, методології), джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін до конкретних галузей – історії України, всесвітньої історії. Понад п’ятнадцять років майже усі вважають, що “відсутність в Україні розгалуженої й добре структурованої сфери досліджень зарубіжної історії негативно впливає на розвиток розробок національної історії, оскільки традиційно вітчизняні представники так званої всесвітньої історії були носіями теоретичних і методологічних новацій зарубіжної історичної думки”⁶. Але й до сьогодні в Україні немає академічного інституту всесвітньої історії (такого, як у Росії – Інститут всеобщей истории РАН із 12 відділами, 19 центрами, 6 проектами, 7 постійними семінарами). Повільно йде становлення Академії історичних наук (хоча для Української держави її значення не менш важливе, ніж, скажімо, академії педагогічної чи сільськогосподарських наук).

Державний нейтралітет щодо історичної науки, який сьогодні спостерігаємо, призвів до невизначеності у сфері підручникотворення. З одного боку, ніби-

то маємо багато підручників як для середньої, так і для вищої школи, а з іншого, – їх творення відбувається стихійно, не планово, без урахування потреб споживачів, учнівських контингентів (є явний перебір підручників з історії України ХХ ст., але немає добротних підручників із стародавньої історії України, не розвинуте, наприклад, у країні антикознавство, а тому історики й досі розглядають Північне Причорномор'я в античну епоху, як і в радянські часи, у відриві від української історії). Сформувалася ціла корпорація “фахівців”, які спеціалізуються на критиці, коментуванні кимось написаних підручників. Але в цілому здобутки в теорії підручникотворення, осмисленні феномену філософії підручника (а така галузь філософії існує) ще досить незначні. За оцінкою професора С. Кульчицького, в Україні уже понад десять років ведеться “підручницька війна”⁷. Люди, яким не до вподоби головні напрями суспільного розвитку (від тоталітаризму до громадянського суспільства, або від радянської імперії до національної держави), бажають повернутися до тих підручників, що існували в радянські часи. Не один раз з ініціативи народних депутатів, які відгукуються на такі настрої (а вони, як правило, лівого напрямку, бо тільки партії цього спектра мають звичку до моноідеології й тотального нав'язування свого світогляду всій масі суспільства) та використовують своє становище для подання офіційних запитів до уряду, проводилися різноманітні “круглі столи” або в Міносвіти і науки, або на радіо чи у пресі. Не позбавлена наша сучасна історія й такого екзотичного явища, як судовий процес, де “відповідачем” виступав шкільний підручник із новітньої історії України (депутат Ю. Звягільський проти професора Ф. Турченка)⁸, а результатом чого стало вилучення зі шкільних бібліотек і знищення 50 тис. книг. Чим не війна?

У дискусіях навколо підручника з історії шукають, окрім політичних та ідеологічних моментів, ще й виразно дидактичні аспекти феномену підручника. Професор Г. Касьянов взагалі ставить під сумнів (“чи потрібен вузівський підручник”) необхідність творення навчальної книги для історичних факультетів вузів. На його думку – це нонсенс, що історія України вивчається за підручниками, вона має штудіюватися за монографіями, документами, за джерелами і т. д. Це має бути “професійна фахова підготовка істориків як істориків, а не як людей, які будуть десять разів пережовувати в більш розширеному вигляді те, що вже писалося, припустимо, для школи”⁹. Думка раціональна, але реалізуватися може лише в ідеальних умовах. А сьогоднішня шкільна історична освіта, що побудована на лінійному принципі, змушена подавати архіважливі питання нашої історії (етногенез українців, наприклад) на примітивному рівні, бо має справу з 12–13-річними дітьми, і повернутися до поглибленого вивчення проблеми стародавньої історії з дорослими школярами не дозволяє структура історичної освіти. Крім цього, не варто забувати, що вивчення історії як предмета школярі розпочинають у 5 класі й вчать протягом 8 років (до 12 класу включно), і за цей час історична наука значно нарощує свої знання, які мають теж стати надбанням молодих людей. А тому варто зберегти історію України як предмет вивчення в усіх вузах, видозмінюючи, звичайно, його зміст, форми і методи вивчення.

Такими ж поспішними, на нашу думку, виглядають і пропозиції відмовитися сьогодні від поділу історії на дві дисципліни – історію України і всесвітню історію. Причин щодо необхідності збереження окремого курсу української історії багато. По-перше, наше суспільство ще не вийшло зі стану трансформації. Якщо українська історія стала надбанням молоді, яка почала навчання після 1991 р., то середнє і старше покоління за відсутності з боку держави спеціально організованої пропаганди новітніх здобутків української історіографії ще й досі перебуває в полоні стереотипів радянської (великодержавної російської) історіографії. По-друге, не утвердилася ще в усіх галузях історичної науки її україноцентрична концепція. Ще не вироблено звички розглядати всі світові події (як сучасні так і минулі) через призму власних національних інтересів. Наш політикум ще досить легко втягується у відзначення “ювілейних” дат не нашої історії (60-річчя завер-

шення війни проти німецьких нацистів Україна святкувала 9 травня, тоді як європейські країни – 8 травня 2005 р.; за канонами сталінсько-брежнєвської історіографії віддали пальму першості у встановленні Прапора Перемоги над райхстагом М. Кантарії та М. Єгорову, забувши про Героя України О. Береста, який удостоївся цього звання лише 6 травня 2005 р.¹⁰), продовжується (і нарощується) безпрецедентний тиск із боку Росії на українське історичне книговидання, експансія російських (на жаль, досить добротних за змістом і гарно виконаних поліграфічно) історичних книг на український ринок. Співвідношення 9:1 на користь російської книги ще більше підкреслює наше відставання у боротьбі за формування національної самосвідомості та історичної ідентичності. Ось у цій сфері й потрібний розумний державний протекціонізм – підтримка курсу історії України як пріоритетного, розробка і реалізація Національної програми “Українська історична книга”, заснування серії телепередач, проведення міжнародних конференцій із метою налагодження постійного контакту українських учених із зарубіжними колегами, що скоротить відставання (методологічне, організаційне, кадрове і т.п.) вітчизняної історичної науки від світової.

Наведені вище історіографічні та дидактичні міркування з приводу підручника з історії України далеко не вичерпують коло нагальних проблем, які слід вирішувати сучасним професійним історикам та українському політикуму, але актуалізувалися вони з приводу виходу в світ цілої серії книг (всього 6 назв) академіка НАН України, доктора історичних наук Володимира Литвина. Бо одразу (але після ретельного аналізу творчого задуму та його реалізації в цьому шестикнижному проекті) можна констатувати, що наша українська історіографія й історична дидактика підійшли до важливого, етапного рубежу – творення універсального, багатоцільового підручника з вітчизняної історії. Академік В. Литвин на основі своєї багаторічної наукової діяльності (роботу над підручником він розпочав ще з кінця 1980-х років) протягом 2003–2004 рр. видав шість “монографічних оглядів” (за визначенням академіка В. Смолія), які охоплюють найтрудніші періоди історії України ХХ ст. Перша книга – “Україна: доба війн і революцій” охоплює період 1914–1920 рр., друга – “Україна: міжвоєнна доба” має хронологічні межі з 1921 по 1938 рік, третя – це “Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)”, четверта і п’ята – розбивають українську історію на два десятиліття – “Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955)” та “Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965)”, шоста – об’єднує два наступні десятиліття: “Україна: два десятиліття “застою” (1966–1985)”¹¹.

Суть і мету цього неординарного проекту пояснив академік В. Смолій, який відзначив, що “В. Литвин пішов по важкому шляху, який, однак, обіцяє бути ефективним: ідеться спочатку про підготовку монографічних оглядів з найбільш складних проблем різних цивілізаційних періодів, а потім – створення на їх основі відповідного підручника”¹². Такий метод, зважаючи на специфіку видання (підручника), має на меті забезпечити ґрунтовну апробацію фрагментів навчальної книги, оформити напрацьований за довгі роки матеріал у цілісне синтетичне видання, узгодити (наскільки це можливо у принципі) “концептуальну різноголосицю”, що існує в інтерпретації радянського періоду. Мова йде про створення універсального (багатоцільового) підручника з історії України, який міг би задовольнити пізнавальні потреби як студентів історичних факультетів, так і учнів середніх шкіл, а також тих, хто серйозно вивчає історію самостійно. Автор проекту працює над реалізацією цієї ідеї давно – з кінця 1980-х рр. Тоді йшлося про створення спеціалізованого підручника для студентів-істориків, але згодом ринок дуже швидко наводнився посібниками різного характеру та формату. Довго монополістом залишалася книга О. Субтельного “Україна: історія”, яка й не створювалася як підручник, та і на Заході, за свідченням М. Богачевської-Хом’як, уступала підручнику П. Маґочі, який включав велику кількість джерельного матеріалу¹³.

Окрім цього, кожен вуз вважав за справу честі видати свій підручник з історії України, який мав би враховувати специфіку навчального закладу, що закономірно заперечувало ідею універсального підручника і викликало багато проблем у студентів при переході в інший вуз чи переїзді в інший регіон. Також, на думку тієї ж М. Богачевської-Хом'як, потрібен і на сьогодні підручник для непрофесіоналів (студентів-неісториків), а також для широкого читацького загалу, бо “в Україні знання з історії України (на відміну від зацікавлення) не дуже поширені серед населення”¹⁴. Зважаючи на ці фактори, авторський проект В. Литвина можна вважати своєчасним, необхідним і, на нашу думку, вдалим.

Виходячи із суті та призначення будь-якого підручника з історії, а саме з його природи як синтетичного узагальнення останніх здобутків історіографії (національної, у тому числі діаспорної, та світової) і сучасного стану вітчизняної історичної дидактики, проаналізуємо ці шість книг В. Литвина у двох ракурсах – історіографічному та дидактичному.

***

Перша книга – “Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.)” – присвячена семи рокам безперервних війн і революцій. Не випадково Віктор Савченко чергову свою книгу назвав “Дванадцять війн за Україну”¹⁵, бо якраз дюжину війн можна хронологічно і логічно пов’язати з поняттям “громадянська війна” і “визвольний рух”. Якраз ці війни проходили на державно визначеній території України. Приблизно із 7 млн. жертв громадянської війни на просторах Російської імперії, що розвалилася, близько половини припадає на Україну, де відбувалися найкрупніші битви, поширювалися найжахливіші епідемії, де у містах і повітах 10–15 разів мінялася влада. Якраз український театр військових дій був постійним, адже з 1914 по 1920 рр. в Україні безперервно проливалася кров.

Архітектоніка першої книги вмотивована логікою історичних подій періоду 1914–1920-х рр. та методикою викладу матеріалу автором. Порівняльно-історичний (компаративістський) метод забезпечив чітке контрастування подій, що, в свою чергу, більш рельєфно виокремило саме український зміст описаних подій. Так зображені не тільки воєнні дії на території України під час Першої світової війни, а й виокремлено становище українців на протиставленні – у Австро-Угорщині і в Російській імперії. Виклики революції (1917–1918 рр.) у В. Литвина – це порівняння Російської й Української, зображення тривалого протистояння Центральної Ради і Тимчасового уряду у боротьбі за/проти автономії України. Далі – в третьому розділі – порівняння внеску в українське державотворення (1917–1920 рр.) послідовно УНР періоду Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР під проводом Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки. У зображенні подій Української революції В. Литвин, як і більшість сучасних українських істориків, виходить із концепції українського державотворення. Ось чому серцевину всієї книги становлять факти та їх інтерпретація, що прямо чи опосередковано пов’язані з тими чи іншими аспектами становлення української державності у ХХ ст.

Окреме застереження слід зробити щодо історіографії радянського періоду державотворення (1917–1920 рр.): сучасні українські й діаспорні історики, користуючись парадигмою Української революції, відводять радянським сюжетам другорядне місце або зовсім їх замовчують. Причини падіння дослідницького інтересу до цієї проблематики цілком зрозумілі, але ж робота істориків у цьому напрямі зовсім не припинилася. В. Литвин акцентує увагу на перспективних напрямках наукових пошуків – дослідження внутрішньої природи більшовизму, українськоросійських відносин 1917–1921 рр., більшовицького терору як методу управління суспільством та ін.¹⁶ Окрім цього, він прогнозує можливий інтерес дослідників до переосмислення прийнятої періодизації – війни (1914–1917) і революції (1917–1920), і розглядати натомість, за П. Голдквістом, події “всеросійського пото-

пу” 1914–1920 рр. як одні й ті ж процеси, які спочатку розвивалися приховано, а згодом вийшли на поверхню життя. Подібна інтерпретація хоч не є беззаперечною, проте дозволяє дещо масштабніше подивитися на політичні, соціальні, військові процеси, не розділяючи їх на військові і революційні. По суті, таку спробу трактування історичних подій 1914–1920 рр. здійснено В.Литвином у першій книзі серії.

Друга книга В.Литвина – “Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.)” – охоплює один із найтриваліших періодів нашої історії, а тому за обсягом (512 с.) вона є найбільшою з авторської серії. За своїм характером, це синтезуюче дослідження, а не, власне, монографічне. Праця автора полегшувалася тим, що українська історіографія за останні 15 років має найбільші напрацювання саме з цього періоду – 20–30-х рр. ХХ ст. Майже усталеною в історичній науці є позиція щодо поділу цього періоду на два етапи – нова економічна політика (1921–1928 рр.) і модернізація радянського типу (1929–1938 рр.). У автора багато подій того часу, явищ, характерних періодів називаються знайомими із радянських часів словосполученнями – “культурна революція”, “великий перелом”, “куркульський бандитизм”, “соціалістична індустріалізація” та ін., які беруться в лапки. Такий прийом – іронії – має своє смислове навантаження, показує словесну облуду сталінської пропаганди й допомагає тим, хто знає цю трагічну історію через дидактичний прийом “актуалізації опорних знань” заглибитися в епоху, що вивчається. Але молодь, яка тільки розпочинає вивчати історію, не має подібних “опорних знань”, тому, здається, краще було б вводити більш прийнятні терміни з політичної історії, політології, зарубіжної історичної науки. Так, як наприклад, автор поділив історію західноукраїнських земель на два періоди – до і після Великої депресії (термін, що частіше вживається в зарубіжній літературі, ніж світова економічна криза).

Варто також звернути увагу на авторське тлумачення найважливіших подій міжвоєнного періоду в історії України. Мирна передишка не стала спокоєм для України. Голод 1921–1923 рр. В.Литвин справедливо розглядає як наслідок стихійного лиха і господарської розрухи, але радянська влада скористалася цією бідой, щоб терором викоренити селянський повстанський рух на півдні України. Так само, аналізуючи голодомор 1932–1933 рр., автор досить точно розставляє акценти, зображуючи голод 1931–1932 рр. як наслідок хлібозаготівельної політики влади і терору. Але у загальній архітектоніці другої книги голодомор 1932–1933 рр. підпорядкований пункту 3 розділу II, який має назву “Повторна колективізація сільського господарства”. Книга в цілому виграла б, якби цю тему (голодомор), зважаючи на її світоглядне значення, було виділено у самостійний розділ, чи, принаймні, підрозділ. Окрім цього, виділення “повторної колективізації” змушує читача шукати в змісті “першу” колективізацію, а вона в заголовках не зазначається. При перевиданні, очевидно, буде розширено й історіографічний огляд, зважаючи на фундаментальні видання з цієї теми, що з’явилися у світ після 2003 р.

Дуже слухними є історіософські міркування В.Литвина щодо долі людини і суспільства у той час, моральної відповідальності істориків перед суспільством, адже саме період 1921–1938 рр. потребував від професійних істориків неабиякої мужності та здатності корінним чином переоцінити сумну долю комунізму, допомогти країні зрозуміти, що під “марш ентузіастів” будували щось не те. Автор пише: “Історія – дуже складна наука. Щоб здобути в ній здатність робити свіжі і самостійні висновки, людина повинна більшу частину свого життя присвятити оволодінню незліченним обсягом інформації ... Історики старшого покоління, як правило, виявилися нездатними подолати засвоєні з дитинства комуністичні стереотипи. Одні з них припинили творчу діяльність, інші відійшли від радянської тематики, треті поміняли позначки свого компасу на протилежні, але зберегли недоторканою примітивну марксистсько-ленінську методологію”¹⁸. В.Литвин справедливо виокремлює внесок професора С. Кульчицького у “перегляд всіх основних постулатів історії радянської доби”, який одну зі своїх праць у 1995 р. супровів

підзаголовком, що показав її методологічне призначення: “Спроба побудови концептуальних засад реальної історії”¹⁹.

Суттєвою перевагою цієї книги В. Литвина є вмiле, органічно вплетене у контекст загальноукраїнської історії зображення подій у Західній Україні в 1921–1938 рр. Історії західноукраїнських земель (навіть за обсягом – понад 110 с.) приділено не менше уваги, ніж висвітленню подій у Великій Україні. Автор провів ідею, що уподібнювала становище українців у міжвоєнний період у складі чотирьох держав – відсутність власної держави, залежність долі українців від рішень, які приймалися за межами території України, в столицях чужих інтересам українців держав. На вдале вирішення В. Литвином цієї проблеми, тобто об’єднання історичних подій у Великій і Західній Україні, виділення їх однотипності, композиційна побудова книги у такому стилі, що допомагає подолати в історичній літературі деяку відірваність західноукраїнської історії, слід особливо звернути увагу. Це добрий шлях вирішення як дидактичної проблеми – повернення пізнавального інтересу до Західної України, так і важливої історіографічної, а саме досягнення соборності української історіографії. Історіографічний огляд цього періоду дає підстави для окреслення майбутніх наукових пошуків – в українській історіографії немає жодної узагальнюючої праці про становище українських земель у Румунії після 1918 р., хоча там проживала мільйонна українська громада, а в 1941–1944 рр. до них додалася ще й так звана “Трансністрія”, яка теж не вивчена істориками, хоч архівних матеріалів з її історії є достатньо.

Третя книга В.Литвина – “Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)” – з’явилася напередодні відзначення 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною, а тому її актуальність була зумовлена не тільки необхідністю системної роботи над універсальним підручником, а й, власне, політичними проблемами. Ця книга – ще один помітний внесок у становлення україноцентричної концепції історії Другої світової війни, подолання стереотипів сталінсько-брежнєвської історіографії, що сфальсифікувала історію війни ще в процесі її створення²¹. Сподіваннями на перенесення дискусії навколо теми війни з площини суто політичної, ідеологічної в русло наукове проникнутий і відомий лист десяти професорів-істориків до Президента України В.Ющенка, Голови Верховної Ради В.Литвина, Прем’єр-міністра Ю.Тимошенка “Це потрібно не мертвим – це потрібно живим, або Чи можна монополізувати істину”²². Відрадно, що концептуальні підходи авторів відкритого листа до оцінки подій Другої світової війни збігаються з основними світоглядними висновками третьої частини проекту В.Литвина, а зважаючи на його високий державний статус, допоможе досягти утвердження в Україні того необхідного державного протекціонізму в сфері історичної науки.

Держава, на думку вчених, має створити умови для вільного, позбавленого тиску будь-яких політичних сил наукового осмислення подій Другої світової війни. Наша інтеграція у світове співтовариство має супроводжуватися цивілізованим, науковим поглядом на своє минуле, консолідацію суспільства довкола національної ідеї. А Україна в черговий раз відзначила ювілей перемоги в тіні Москви, яка перехопила ініціативу, без істотного поступу у вирішенні проблеми воїнів УПА, без найменшого натяку на можливість примирення, що дало підстави журналістам говорити про “нашу поразку в Другій світовій війні”²³.

В.Литвин своєю книгою закріплює той злам, якого досягли українські історики за останні 15 років у трактуванні подій Другої світової війни. Відтепер Україна не розчиняється в Радянському Союзі. Майже більшістю населення сприймається той факт, що війна для мільйонів українців розпочалася 1 вересня 1939 р., а для Закарпатської України – ще раніше. А тому цілком закономірно, що події початку війни – 1939–1941 рр. – займають у структурі книги помітне місце (понад 80 сторінок). Головну увагу приділено зображенню України в роки окупації та битві за неї (1943–1944 рр.). Події на інших територіях Радянського Союзу і війна поза межами СРСР розглядаються на другому плані, у тій мірі, наскільки вони

впливали на долю України (Сталінградська битва, Тегеранська і Кримські конференції). Значне місце В. Литвин відводить темі “Україна в період окупації”, бо ця сторінка історії ще слабо вивчена й у сучасній історіографії, не кажучи про радянську. Зовсім не досліджувалося повсякденне життя українського населення в умовах окупації, способи виживання людей, мотиви дій радянської влади, яка готувала “випалену землю” для нацистів, а в результаті поставила власне населення на грань виживання. При перевиданні книги як частини універсального підручника варто буде додати нові сюжети, хоч би за матеріалами опублікованої збірки “Київ у дні нацистської навали”²⁴.

Звичайно, протягом 2005 р. в Україні з’явилося дуже багато нових праць з історії Другої світової війни, вони продовжують виходити і далі. Є публікації сміливі, гострі, полемічні, які читаються з більшим інтересом, ніж підручник. Але ж дидактична специфіка навчальної книги якраз і полягає у тому, щоб подати більшість точок зору, збалансувати їх, зробити виважені та максимально обережні оцінки. Думається, що В.Литвину вдалося в цій книзі – “найнебезпечніший” з огляду сприйняття громадськістю – суворо дотримуватися правди реальних фактів, захищених від суб’єктивізму. А така книга буде довго затребуваною читацькою аудиторією.

В четвертій книзі проекту В.Литвина “Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.)” зображується період, який у сучасній історіографії називають добою пізньої сталінщини, маючи на увазі політичний режим, або ж відбудовним періодом, якщо в центр уваги поставити життя переважної більшості населення. Радянська історіографія відбудовному періоду відводила одне п’ятиріччя – 1946–1950-ті рр., але згодом виявилось, що цей процес у кінці того часу не завершився, як твердила комуністична партія. А тому В.Литвин, як і більшість сучасних істориків, повоєнний період розглядає в рамках десятиріччя (1946–1955 рр.). Аналізуючи міжнародне становище України, автор відзначає декларативний характер діяльності створеного 1944 р. зовнішньополітичного відомства. А історія з п’ятимісячним перебуванням на посаді наркома НКЗС УРСР О.Корнійчука, що проявив зайву активність, наочно показала справжні наміри Кремля щодо України. В. Литвин синтезував праці останніх 10–15 років, які достатньо глибоко висвітлювали “білі плями” недавньої історії – голод 1946–1947 рр., масові репресії пізньої сталінщини, депортації, що породили кримську проблему для сьогоденної України, національно-визвольну боротьбу ОУН та УПА в Західній Україні. Велику питому вагу у цій книзі займають події, пов’язані з боротьбою за владу “у верхах” після смерті Сталіна, а власне українські губляться на задньому плані. У цьому контексті уявляється непростим завданням провести таку необхідну для історичної науки україноцентричну лінію. Тим більше, що період був складний. В умовах централізації всіх сфер життя центр його ваги перемістився у Москву. Українська столиця перетворилася в периферійне місто. Очевидно, щоб вийти з цієї кризової ситуації (в історії не буває пустих сторінок, є ситуація, коли дослідникам невідомі ті чи інші події, факти, явища), треба змінювати методологію досліджень і розширювати їх джерельну базу. Варто було б підняти масив документів, які показують повсякденне життя людей того періоду – житло, побут, харчування й ін. Та через призму повсякденності виходити на світоглядні узагальнення щодо впливу зокрема тоталітаризму на духовне життя, психологічний стан суспільства, що породили явища соціальної мімікрії, конформізму. А поки що треба погодитися з В. Литвином, який стверджує, що той час (1946–1955 рр.) – “найбільш загадковий для істориків-професіоналів період в історії ХХ ст. Адже сталінська тиранія була всепроникною і створювала для тих, хто тоді жив і працював, дуже специфічний і мало схожий на реальність оточуючий світ. Історики тільки починають реконструкцію цього пласту нашого життя”²⁵.

Не менш “загадковим” для науковців є й друге післявоєнне десятиріччя, якому присвячено п’яту книгу проекту В.Литвина – “Україна у другому повоєн-

ному десятилітті (1956–1965 рр.)”. Це – доба, яка давно, з подачі публіцистів (політологів тоді в СРСР не було), була названа добою Микити Хрущова, “відлигою”. Основні історичні процеси того періоду – це зміни у міжнародному становищі країни, балансування на грані війни, реформаторська лихоманка, лібералізація суспільно-політичного життя, суперечливі події в духовному житті: першій політ у космос та боротьба з космополітизмом, антирелігійна кампанія Хрущова й інші добре відомі події та явища. А ось в історіографічному плані ця доба має суттєву особливість: цілковиту відсутність радянських досліджень (з 1964 до 1987 рр. ім’я Хрущова було заборонено, а тому майже ніхто з істориків не торкався проблем другого повоєнного десятиліття). Тому книгу В.Литвина можна вважати і частиною універсального підручника, і самостійним монографічним дослідженням. Своєрідний виклад матеріалу спонукає до важливих історіософських висновків. Життя і діяльність М. Хрущова показують, як людина, що за Сталіна була керівником України й проводила жорстку політику, ставши самостійним вождем, залишила по собі в основному добру пам’ять, хоч і рясно пересипану анекдотами. Автор робить висновок, що не особисті риси керівника визначали стиль його поведінки, а глибинні зрушення у радянському ладі, який уже в 1950-х рр. почала охоплювати системна криза.

Знову, як і в попередній період, щоб зрозуміти хід подій в Україні, треба звертатися до тих, які відбувалися поза її межами. За оцінкою В. Литвина, “доба Хрущова служить найкращою ілюстрацією цієї тези. Адже на вершину компартійно-радянської системи влади тоді дісталася людина, яка тривалий час очолювала українську філію державної партії. Зв’язок Хрущова з українською компартійно-радянською номенклатурою не переривався після переходу до Москви”²⁶.

Зазначений період спричинився безпосередньо до формування тієї інтелектуальної еліти, що розбудила придушене прагнення українства до державності, самостійності. Шістдесятники, які розпочинали з культурництва, переросли в нонконформістів, сформувавши альтернативний тоталітарному інтелектуально-духовний простір. Принциповий поворот у розвиткові українського руху опору намітився на зламі 1950–1960-х рр. Першими на шлях легальної боротьби з політичним режимом стали дисиденти 60-х – Л.Лук’яненко, І.Кандиба, В. Луцьків.

Одна із змістовних ліній досліджуваного періоду (1956–1965 рр.) – дисидентство – плавно перекидає місток до шостої книги проекту В.Литвина “Україна: два десятиліття “застою” (1966–1985 рр.)”, бо воно у другій половині 1960-х рр. і другій половині 1970-х рр. логічно підвело до якісно іншої його форми – правозахисного руху, що започаткувався в Україні після Гельсинської наради 1975 р.

З наукового погляду ця книга В. Литвина є по суті першим в українській історіографії монографічним дослідженням періоду “застою”. Академічна історична наука ще не дійшла до цієї епохи. Адже ще багато живих активних учасників тих подій, не відкриті архівні справи, немає усталених оцінок. Структурно книга відповідає традиційним підходам у характеристиці даного періоду: міжнародне становище, суспільно-політичне життя, соціально-економічні проблеми доби “застою”, дисидентський рух, ідеологія та культура “застійної” епохи. Відійти від цієї стандартної схеми, виходячи з дидактичних закономірностей, можна було б з допомогою виділення основної, домінантної світоглядної ідеї цього періоду. Це б могла бути тема кризи тоталітаризму й квазіфедералізму на прикладі України 1966–1985 рр. І навколо цієї ідеї побудувати інші сюжетні лінії. Однією з головних могла також бути історія повсякденного життя, тим більше, що автор кілька разів вживає цю дефініцію, але розкрити, ілюструвати її (при всьому багатстві джерельної бази) відмовився, спонукаючи до цього майбутніх дослідників. Раціональне ядро є й у такому підході – якщо створюється універсальний підручник, який має бути синтезом, то спочатку треба написати конкретно-історичні праці з усіх означених проблем.

В зображенні В.Литвина (під впливом праці Р. Піхоя “Радянський Союз: історія влади”) основним політичним змістом цієї епохи (1966–1985 рр.) була діяльність корпоративної політичних олігархів, яку очолив Л.Брежнев, для утримання статусу СРСР як наддержави при цілковитій відмові від реформ, що могли загрожувати її стабільності. Не випадково О. Некрич – колишній співробітник-дисидент Інституту історії СРСР АН СРСР, а згодом американський професор – назвав той час “золотим віком номенклатури”.

Головний же світоглядний висновок із цієї книги В. Литвина полягає у тому, що період “застою” (1966–1985 рр.) генетично пов’язаний із сучасністю і допомагає більш точно та об’єктивно оцінити епоху, в якій ми тепер живемо.

Безперечно, запропонований академіком В. Литвином варіант створення універсального підручника є вдалим, продуктивним. Є поле для вдосконалення підручникотворення як галузі української історичної дидактики. Для того щоб вивести цей проект на справді європейський рівень, варто звернутися до проблеми філософії книги взагалі й підручника зокрема²⁷. У найбільш загальному значенні навчальна, підручна книга – це канон, що дає істинні знання. Але це не означає, що в підручнику історії не може бути полеміки, неоднозначності, різних точок зору. Таким є процес історичного пізнання, і він має бути адекватно відображений у книзі. Всякий підручник є авторським. Не варто автору братися за суперзавдання – нівелювати, замаскувати свою позицію, ціннісні установки, симпатії чи антипатії. А от замовчувати або спотворювати інші точки зору, з якими автор не погоджується, він не має права. Підручник створюється для того, щоб навчати вчитися, думати, розмірковувати, а тому він повинен мати відкритий характер, враховувати інтереси всіх верств суспільства. За визначенням В.Анталовського, “підручник пишеться для народу”²⁸.

Що варто було б доопрацювати в шестикнижковому проекті академіка В.Литвина? По-перше, визначити та узагальнити місце історіографічного огляду у структурі великих тем. Мабуть, історіографія й коротка характеристика джерел повинні передувати розділу, а не завершувати його. По-друге, в сучасному підручнику ілюстрації, схеми, малюнки виконують не, власне, ілюстративну, а дидактичну, навчальну функцію. Не вмотивованої, не поясненої фотографії не повинно бути у книжці зовсім. Через недогляд художнього редактора в цьому проекті є ряд грубих помилок – у п’ятій і шостій книгах вміщено кілька тих самих фото, причому в першій книзі вони просто не відповідають хронологічним межах. В останніх трьох книжках переважають радянські пропагандистські фото, що можуть сформувати у молоді спотворене уявлення про тогочасну дійсність. виправданим є вміщення документів та матеріалів до основних розділів, але вони мають бути пов’язані з текстом або ж містити запитання для їх самостійного аналізу. Взагалі автор пройшов більшу частину шляху до створення не підручника в традиційному розумінні, а до навчально-методичного комплексу, тобто книги, що містила б навчальну програму, основний зміст предмета, методичні рекомендації, теми рефератів, курсових, дипломних праць, хрестоматію й інші компоненти. Подібний НМК створений колегами з політології²⁹.

І ще одне. Підготовка й видання підручників з історії мають здійснюватися у спеціалізованих, добре відомих в Україні видавництвах, які мають кадри фахових редакторів. Це убезпечить від багатьох помилок, які, на жаль, є в цьому проекті, особливо в чотирьох останніх книгах. Є багато коректорських помилок (в історичній літературі помилки в датах просто неприпустимі), не уніфіковано прізвища. Навіть у вихідних даних формат зазначений невірно (60x90/16 замість 60x84/16 фактично). Очевидно, що треба посилити контроль Книжкової палати за станом видання навчальної літератури й дотриманням стандартів (технічних і санітарно-гігієнічних).

І останнє. Підручник повинен мати відповідний гриф Міністерства освіти та науки України, тобто пройти не політичну чи ідеологічну, а педагогічну (дидактичну) цензуру, що тільки поліпшить його якість.

- ¹ Див.: *Гльге В.* Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії // *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог.* – К., 2000. – С. 77.
- ² Там само. – С. 76–77.
- ³ *Історія та історіографія в Європі.* – К., 2004. – Вип. 3 // *Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у ХХ столітті.* – С. 7, 14.
- ⁴ Там само. – С. 14.
- ⁵ Там само. – С. 8.
- ⁶ *Гломозда К.Ю.* Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // *Магістеріум.* – Вип. 17. – *Історичні студії.* – К., 2004. – С. 82.
- ⁷ *Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя* // *Збірник матеріалів семінару Київського проекту інституту Кеннана та Інституту історії України НАН України, 3 жовтня 2002 р.* – К., 2002. – С. 8.
- ⁸ Див.: *Клим Ю.* Обвиняються... учебники: Ефим Звягильский оценил свою честь в десять миллионов // *Киевские ведомости.* – 2001. – 17 января. – С. 10.
- ⁹ *Вітчизняна історія в школах і вузах України...* – С. 18.
- ¹⁰ *Шпак В.* Калиновий прапор над рейхстагом // *Урядовий кур'єр.* – 2005. – 12 травня. – С. 7.
- ¹¹ *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) – К., 2003. – 488 с.; *Литвин В.М.* Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) – К., 2003. – 512 с.; *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – 464 с.; *Литвин В.М.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – К., 2004. – 240 с.; *Литвин В.М.* Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). – К., 2004. – 272 с.; *Литвин В.М.* Україна: два десятиліття “застою” (1966–1985). – К., 2004. – 256 с.
- ¹² *Смолій В.А.* Переднє слово // *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій. – С. 5.
- ¹³ *Вітчизняна історія в школах і вузах України...* – С. 33.
- ¹⁴ Там само. – С. 34.
- ¹⁵ *Савченко В.А.* Дванадцять воєн за Україну. – Харків, 2005. – 415 с.
- ¹⁶ *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) – С. 447–448.
- ¹⁷ *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / Відп. ред. В. М. Литвин. – К., 2003. – 888 с.; *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу* // *Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р.* – К., 2003. – 280 с.
- ¹⁸ *Литвин В.М.* Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) – С. 363.
- ¹⁹ *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995.
- ²⁰ Див.: *Калакура Я.С.* Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // *Вісник Київського національного університету.* – Серія “Історія”. – Вип. 54. – К., 2001. – С. 10–14.
- ²¹ *Станислав Кульчицький: “Советская история войны была сфальсифицирована еще в процессе создания”* // *Вечерние вести.* – 2005. – 6–12 мая. – С. 13.
- ²² “Це потрібно не мертвим – це потрібно живим, або чи можна монополізувати істину” // *День.* – 2005. – 9 квітня. – С. 7.
- ²³ *Магдич І.* Наша поразка у Другій світовій війні // *Дзеркало тижня.* – 2005. – 4–10 червня.
- ²⁴ *Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб.* – К., Львів, 2003 р. – 528 с.
- ²⁵ *Литвин В. М.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.) – С. 191.
- ²⁶ *Литвин В. М.* Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965 рр.) – С. 229.
- ²⁷ Див.: *Куфасев М.Н.* Проблемы философии книги. Книга в процессе общения. – М., 2004. – 188 с.
- ²⁸ *Анталовський В.* Підручник пишеться для народу // *УІЖ.* – 1997. – №6. – С. 151.
- ²⁹ Див.: *Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник.* – К., 2004. – 704 с.

The article includes historiographical and didactic views upon the universal textbook from the Ukrainian History on the base of six monographic surveys of the academician V.Lytvyn.